

УДК 821.161

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИМВОЛІЧНИХ МАРКЕРІВ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ СТАНІВ (ТВОРЧІСТЬ Г. НОССАКА ТА І. ФРАНКА)

Водяна Л.В., Умарова А.А.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Стаття присвячена питанню використання символічних маркерів на позначення екзистенційних станів героїв у творах німецького письменника Г. Носсака та українського І. Франка. У ході дослідження обґрунтовано, що письменники творчо осмислюють ключові екзистенційні питання, використовують символічні пласти відповідно до їх етнокультурологічних особливостей.

Ключові слова: символ, екзистенціалізм, стан, маркер, смерть, вибір, страх.

Постановка проблеми. Творчий доробок німецького письменника Г. Носсака та українського митця І. Франка видаються на перший погляд різними та віддаленими. Проте, осягнувши ґрунтовніше проблематику творчості, нам видається актуальним дослідження символічних маркерів для відображення екзистенційної сутності героїв творів Г. Носсака та І. Франка, оскільки саме екзистенційна закоріненість є характерною та суттєвою рисою їх художньої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчий доробок Г. Носсака та І. Франка активно досліджувався зарубіжними та українськими науковцями. У цьому сенсі варто згадати роботи дослідників прози як німецького письменника

(К. Шмідта, Й. Хільгарта, А. Вільямса, Т. Шарипіної, А. Панова та інших) так і українського (М. Верніков, Т. Гундорової, Б. Тихолоза, Б. Чопика, С. Хороба, М. Ткачука, Т. Мейзерської тощо). Так, Т. Шарипіна у своїй статті про міфотворчість у художньому світі Г. Носсака стверджує, що найталановитішим представником екзистенційного погляду на світ був саме Ганс Носсик [14]. Цікавою, у площині зазначеної проблематики, стала стаття М. Верникова «Екзистенційна філософія в Україні і її вираз у «Бориславських оповіданнях» Івана Франка» [3]. У ній автор коротко прослідковує джерела екзистенціалізму як напряду філософії, починаючи з часів Сократа. На думку М. Верникова, розвиток основних положень європей-

ської екзистенційної традиції знайшов своє відображення й у творчості Івана Франка, а саме його «Бориславських оповіданнях».

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Актуальним насамперед є ґрунтовне дослідження глибинної етнокультурологічної природи символічних маркерів як віддзеркалення специфічного світосприйняття автора.

Мета статті – з'ясувати як за допомогою символів здійснюється художнє осягнення Г. Носсаком та І. Франком проблем людського існування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблемою екзистенційного статусу символічних структур свого часу плідно займався П. Рікер [Цит. за 4]. Він розробив вчення, яке дало шлях до проникнення у значення справжнього сутнісного смислу первісного прихованого слова, інтерпретації символічних структур. У статті під назвою «Екзистенція і герменевтика» він назвав «символічно будь-яку значеннєву структуру, в якій безпосередній, первинний, дослівний сенс визначає, окрім того, інший сенс – опосередкований, вторинний, переносний, який не можна сприймати інакше, як через отой перший. Символ («...розмірковування над символом, – пише філософ, – виходить із повного мовлення і від уже існуючого сенсу, виходить із середини мовлення (...) символ дає сенс, отже, встановив його не я»), наголошує П. Рікер, поєднує в собі три сфери (космічну, оніричну і поетичну), пізнання яких є доступним завдяки певній методології» [Цит. за 4, с. 100].

Другим виміром існування символу є онірична дійсність, спогади, приховані у снах. Це в них можна знайти постійні універсальні символи, які визначають людство, оскільки оніричні символи виходять за межі індивідуальної історії, за межі особистої археології суб'єкта і сходять у глибину образного підґрунтя, спільного для всієї культури чи навіть фольклору усього людства.

Третім виміром символу П. Рікер вважає поетичну уяву, яка поєднує в образі-представленні перший і другий виміри. Саме через поетичну уяву можливе поєднання реального та екзистенційного просторів душі персонажів.

Дослідник М. Ткачук у теоретичних постулатах наративної граматики виділив два споріднених рівні: предметної маніфестації (manifestation figurative) та антропоморфних дій («faire» anthropomorphe) [Цит. за: 10, с. 65]. Так ці семантичні деталі можна розглядати на рівні предметної і на рівні екзистенційної символічної маніфестації, яка і є найглибшим вираженням антропоморфних дій. При цьому визначальною у наративній структурі творів є саме екзистенційна, а не предметна тональність. Художні предмети у даному випадку, за Р. Інгарденом, включаючись до сфери позахудожнього досвіду, й більше того – роблячи можливою їх появу покликані в ім'я метафізичних властивостей до виконання провідної екзистенційної функції [11, с. 128]. Так вирізняється своєрідна «когнітивна архітектура» твору: образна візія художника семантично наповнює художній простір його твору, у якому органічно поєднуються конкретно-чуттєві образи з екзистенційними смислами.

При цьому спрацьовує ефект змінної фокалізації – переведення променя зору з реальної

речі на її символічне позначення, з конкретної події – на її екзистенційне переживання. У просторі такої фокалізації відбувається ніби подвійне прочитання художніх контекстів: цілком реальне, конкретне, і глибоко символічне, таке, що межує з неможливістю конкретного вираження. Такими наскрізними неоромантичними символами в художньому світі М. Ткачук називає образи поета, сіяча, пророка, архетипи матері-землі, волі, духу, думки, науки, сили, весни [10, с. 28].

Досліджуючи характери символів у творах німецького та українського письменників, першочерговим вважаємо орієнтуватися на національнокультурний контекст. Як відомо, природа художнього символу у його теоретичному аспекті осмислювалась ще Гегелем, що і дало потужний поштовх для утвердження теорії символу у німецькому романтизмі. Він вважав, «символ становить собою безпосередньо наявне або дане для споглядання зовнішнє існування, яке не береться таким, яким воно безпосередньо існує ради самого себе, а повинне розумітися в більш широкому і загальному значенні. Символ повинен викликати у нашій свідомості не самого себе як даний одиничний предмет, а саме тільки ту всезагальну якість, яка розуміється в його значенні» [5, с. 14].

У сучасній рецептивній естетичі символічне прочитання твору пов'язується з поняттям горизонту сприйняття, яке активізувалось у патристичній та схоластичній теології як межева лінія. Поняття горизонту провокується ще й тим фактом, що літературний твір «може виявитися тільки у низці послідовних і перехідних виглядів, а не може сприйматися за раз в одному акті – цілком так, як скульптуру не можна бачити відразу зусібіч» [11, с. 161]. І це, на думку Романа Інгардена, «може, найліпше доводить, що літературний твір є трансцендентним як до розмаїтих актів перцепції, що виконуються під час читання, так і до численних виглядів, в яких він презентується» [2, с. 161].

Так інтерпретація тексту, поглиблюючись, іде від осягнення реальних його пластів – до метафізичних. Як зазначає Т. Мейзерська, «прозові твори мають своєрідну структуру, в якій можна виділити два рівні. Перший рівень – події, обставини, характер, конфлікт, мотивація вчинків і дій героїв. Другий рівень – соціально-філософський, загальнолюдський смисл відтворених подій» [7, с. 75]. Символічні пласти позначення екзистенційної свідомості є досить різноманітними, у них, як у зародковому стані сконденсовані і високо художньо реалізовані всі подальші відкриття письменника.

І. Франко вже у своїх ранніх оповіданнях «Бориславські оповідання», що стали предметом нашої наукової розвідки, використовує символічні пласти народної міфології. «Здатність до символізування» І. Франко вважав «однією з головних прикмет поетичної фантазії», тому не випадково, мабуть, вона і стала однією з найхарактерніших ознак його творчості. Цю рису стилю письменника помітив ще Гнат Хоткевич – один із перших його рецензентів: «Як дивно зіходяться крайності! – писав він. – Франко ціле своє життя писав і пише про реалізм, інших способів письма не узнає, сам вважає себе реалістом і... пише символами. Його характери – символи характерів, його

події – символи подій. Його персонажі говорять так, як ніколи не говорять подібні люди в житті» [14, с. 397]. Розуміння символічного у природі Франкової творчості не перечило його основним постулатам правдивого відображення дійсності.

Прикметно, що Каменярь мислив «у категоріях українського буття», що забезпечило йому «твердо триматися на національно-екзистенціальному шляху пізнання» [6, с. 13].

Свій особливий художній світ, свою особливу міфологію створює і Г. Носсак, «...який органічно включає сюжети та образи у тканину своїх творів і в більшості випадків започатковує на міфі свою концепцію художньої творчості» [8]. До того ж, як зазначає М. Брагинська, творчість Г. Носсака прочитується як один великий твір, оскільки сюжетні ситуації, тип героя і форма характеристики образу однотипні для всієї його спадщини [1]. Носсакове сприйняття екзистенції-буття традиційне для європейського екзистенціалізму. Автора не цікавить процес становлення героя, його біографічні моменти, а лише ключова подія, що ставить героя перед вибором – одним з центральних понять становлення духовності людини.

Глибоко відчувачи, що людина має сама знайти в собі, тобто в природі власної екзистенції, мотиви та силу своєї реалізації – герої Носсака та Франка цей пошук розпочинали з роздумувань про багатоваріантність вибору шляхів, що відкриваються перед людиною.

Екзистенціо-феноменологічна ідея вибору досить часто хибно інтерпретується, бо вважається, що ми володіємо повною свободою вибору, ким і яким бути. Проте, виявляється насправді, ця думка є неправильною. Вибір, в якому ми незалежні, породжений ситуативною свободою, тобто свободою в межах кордонів наших інтенційних відношень один до одного. Ми не вільні у виборі того, чого хочемо, а швидше вільні у виборі того, як реагувати на непередбачені «стимули», які посилає нам оточення. Наш вибір залежить не від подій, а лише від потенцій наших інтерпретацій. Таким чином, найчастіше екзистенційний вибір можна розуміти як вибір, що виникає через прийняття ітгєвої невизначеності.

Наслідуючи Канта, екзистенціалісти підкреслюють, що людина відрізняється від усіх природних істот здатністю вибирати самого себе й нести відповідальність перед самим собою за свій вибір. Проте, у Канта людина повинна обирати за законами морального обов'язку, а в атеїстичному варіанті екзистенціалізму вона обирає лише перед обличчям трансцендентного ніщо. Атеїстичний варіант екзистенціалізму не формулює буття у вигляді загальнозначущих моральних вимог, бо на його думку перед обличчям смерті нічого не може полегшити людині задачу особистого вибору. У такому разі ні істинне буття, ні його принципи не можуть бути сформульовані.

Стосовно творчості І. Франка, ми помічаємо, що він ближчий до атеїстичної моделі екзистенціалізму, проте для нього людина ніколи не стоїть перед трансцендентним «ніщо». Її вчинки, у даному випадку, коли йдеться про героя позитивного, завжди морально осмислені і будуються на підвалинах загальнолюдської моралі, порушення якої приводить до внутрішньої катастрофи. Герої, як це не парадоксально, винні тому,

що не вміють діяти проти цих законів. В цьому їх трагедія, бо гине позитивне, гине совісне, гине природне. А відтак, соціальний світ набуває загрозливої, катастрофічної тенденції.

Вихід із цієї ситуації, вибір героїв Бориславського циклу є і активним і пасивним, одні гинуть, усвідомлюючи власну вину, інші прагнуть боротися, розкриваючи перед читачем неповторний світ своїх усамітнених екзистенційних переживань.

Категорія вибору у творчості Г. Носсака не випадкова. Адже Друга світова війна, що асоціюється у свідомості письменника з біблійними та міфологічними катастрофами, породжує мотив добровільного вибору. Та поряд з ним виникає танотологічний мотив, що у новелі «Кассандра» Г. Носсака має суто екзистенційний характер. Він у першу чергу символізує неможливість героїв повернути споконвічний спосіб життя. Проте, у кожному з героїв ми зіштовхуємось із різними художніми концепціями смерті – від негативних до оптимістичних, життєствердних.

Головні герої (троянська царівна та цар Ітакі) – жертви катастрофи – Троянської війни. І саме Кассандра поставлена перед вибором між життям і смертю, яка у десятилітній війні втратила все, крім життя. Головна героїня, перебуваючи у реальному жорстокому світі, має вибір утекти в світ речей та перетворюється на річ, оскільки витримати справжнє буття ні фізично, ні морально неможливо. Буденність поглинає її повністю, і вирватися з неї, звернутись до своєї екзистенції можливо лише за умови переходу в іншу реальність – смерть. Та іноді варто, так би мовити, «подивитись смерті у вічі», щоб зрозуміти істинну суть речей та самого себе. Хоча Кассандра й обирає шлях смерті, йдучи за Агамемноном, проте вона вибирає безсмертя, стверджуючи своїм вільним вибором своє людське достоїнство.

Важливим в осягненні екзистенційних станів головних героїв серед образів-домінант виділяється як знаковий символічний просторовий образ Борислава з циклу «Бориславських оповідань» та образ знищеної Трої з «Кассандри», що зазвичай асоціюються із зовнішніми умовами існування людини, проте їх значення сягає значно глибше. Борислав і Троя несуть на собі виразний екзистенційний характер, бо вплетені у трагічну тканину людського існування, огортаючи його. Ці два міста – досить обмежений простір, але при цьому вони становлять собою одні з найважливіших елементів текстів.

Читаючи «Бориславські оповідання», неодноразово зустрічаємо уявлення про Борислава як «темне», «нечисте» місце, в якому земля, як жива, «потиться» [12, с. 394]. У творах І. Франка простір набуває ознак психологічного спектру, через який розкривається духовний стан особистості. Складові частини, що створюють величезний та значущий образ Борислава, вводяться в художню тканину бориславського циклу за допомогою містких образів-символів, що несуть в собі велике семантичне навантаження. Борислава знаний ямами та безоднями, горбами глини та болотом, брудними хатами та чорними ріпниками. Як бачимо, Борислав не радує яскравими фарбами природи та мальовничою місцевістю, налаштовуючи читача на очікування чогось поганого та страшного.

Описуючи Борислав, письменник, на нашу думку, прагнув символічно передати справжній духовний стан його мешканців: ріпників, які поприходили сюди на роботу з інших міст і сіл, корінних жителів, власна нужда яких примусила стати на стезю ріпництва. Марнота марнот буденності (праця на Гольдкремерів, Гаммершлягів та таких як вони) спустошує людину, деформує її, позбавляючи ознак живої мислячої істоти, нейтралізуючи її рух у стан прогресу та розвитку, викривляючи поняття людяності.

У «Кассандрі» розчарування Пілата накладає відбиток туги, що позначається образами знищеної Трої, камінням, бурі рівнини, німої тиші. Проте, таке лаконічне зображення худож-

ніх елементів має особливе символічне значення, що слугує для відображення картини морального стану людини, адже сприйняття людиною простору є обов'язковою передумовою самоусвідомлення індивіда.

Висновки і пропозиції. Відтак, ми визначили екзистенційні стани вибору та смерті у «Кассандрі» Г. Носсака та «Бориславських оповіданнях» І. Франка. З'ясували, що символічні маркери художніх творів відтворюють досягнення головними героями онтологічного виміру власного існування, об'єктивуючи модуси їх екзистенції. Найхарактерніші символічні маркери (Борислав, Троя, каміння, бруд), що відтворюють екзистенційні стани, розкривають світовідчуття героїв, підкреслюють трагізм їх буття.

Список літератури:

1. Брагинская М. А. Ганс Эрих Носсак // Журнал «Самиздат» – <http://zhurnallib.ru/>
2. Бондар В., Гром'як Р. Проблеми рецептивної естетики і поетики у літературознавчій спадщині І. Франка / В. Бондар, Р. Гром'як // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів: Світ, 1998. – С. 247-254.
3. Верников М. Екзистенціальна філософія в Україні і її вираз у «Бориславських оповіданнях» Івана Франка / М. Верников // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів: Світ, 1998. – С. 191-198.
4. Врубель Л. Герменевтика / Л. Врубель // Література. Теорія. Методологія. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 56-113.
5. Гегель Г. Эстетика: в 4 т. / Г. Гегель. – М.: Искусство, 1969. – Т. 2. – 1969. – 326 с.
6. Іванишин П. Печать духу: національно-екзистенціальна Франкіана / П. Іванишин. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2005. – 308 с.
7. Мейзерська Т. Типологія гностицизму у художній спадщині Івана Франка / Т. Мейзерська // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Ушинського. – Одеса, 1999. – Вип. 10. – С. 98-102.
8. Панов Антон Александрович. Миф в прозе немецкого экзистенциализма (Г. Казак и Г. Э. Носсак): Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 Москва, 2005. – 174 с. // <http://www.dslib.net/literatura-mira/mif-v-proze-nemeckogo-jekzistencializma.html>
9. Плуценнік Я. Когнітивізм у літературознавчих дослідженнях / Я. Плуценнік // Література. Теорія. Методологія. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 414-446.
10. Ткачук М. Лірика Івана Франка: Монографія / М.Ткачук. – К.: Світ Знань, 2006. – 296 с.
11. Уліцька Д. Феноменологічна філософія літератури / Д. Уліцька // Література. Теорія. Методологія. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 38-55.
12. Франко І. На роботі / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 292-307. – Збір. тв.: у 50 т / І. Франко; т. 14.
13. Хоткевич Г. Літературні враження / Г. Хоткевич // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 45. – Кн. 2. – 458 с.
14. Шарипіна Т. Своеобразие мифотворчества в художественном мире Ганса Эриха Носсака // <http://www.ngumis.ru/articles/344/>

Водяна Л.В., Умарова А.А.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИМВОЛИЧЕСКИХ МАРКЕРОВ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ (ТВОРЧЕСТВО Г. НОССАКА И И. ФРАНКО)

Аннотация

Статья посвящена вопросу использования символических маркеров на обозначение экзистенциальных состояний в произведениях немецкого писателя Г. Носсака и украинского И. Франко. В процессе исследования обосновано, что писатели творчески осмысливают ключевые экзистенциальные вопросы, используя символические пласты соответственно к их этнокультурологическим особенностям.

Ключевые слова: символ, экзистенциализм, выбор, страх, маркер, смерть.

Vodyana L.V., Ymarova A.A.

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

ETHNICOCULTURAL FEATURES OF SYMBOLIC MARKERS OF EXISTENTIAL CONDITION (LITERARY WORKS OF G. NOSSAK AND I. FRANKO)

Summary

The article deals with the usage of symbolic markers to indicate existential states of the characters in the works of German writer G. Nossak and Ukrainian writer I. Franko. The study proves that the novelists creatively perceive key existential questions, use symbolic layers according to their ethnicocultural features.

Keywords: symbol, existentialism, state, choice, fear.